

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКЕ НАРІЧЧЯ В АРЕАЛЬНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Проблема походження північного наріччя української мови досі залишається актуальною для історичної діалектології. Давня, ще слов'янська архаїка, яка збереглася у говірках поліського регіону через специфіку природних умов та завдяки етнічній стабільності населення протягом тривалого часу, є цінним джерелом для розкриття глибинних процесів діалектного членування прамови. Залучаючи дані сучасної лінгвогеографії, а також результати аналізу писемних пам'яток та досліджень з історії, археології та етнографії, маємо багатий матеріал для вивчення процесів формування не лише північноукраїнського, а й інших українських наріч та української мови взагалі.

Передусім варто пригадати деякі відомості про основу і час творення самої мови. У нашому мовознавстві довго побутувала думка, що поділ східнослов'янської групи мов на окремі (самостійні) мови відбувся в XIV ст. Так, Ф.П.Філін вважав, що в XIV-XV ст. спостерігається лексико-семантичне розрізнення в мові північних, південних і західноруських пам'яток; в цей час набули поширення особливості, притаманні для української, російської та білоруської мов. На його думку, “современные восточнославянские языки и народы представляют собою языковое единство сравнительно позднего происхождения”¹. Але ще О.О.Потебня зауважував, що роздрібнення руської мови на наріччя почалося на багато раніше від XII ст.², а “в начале русской письменности наш язык являлся лишь совокупностью русских наречий”³. Цю думку підтримують й інші дослідники. Зокрема, О.О.Шахматов зауважував, що розпад східнослов'янських племен припадає на VII-VIII ст., а розпад їх мовної єдності (як завершення процесу), вірогідно, на XI ст.⁴. Л.А.Булаховський, вважав, що особливості української мови, які яскраво відображуються у давньоруських пам'ятках XII ст., дуже вірогідно, могли існувати й раніше⁵ тощо. Дослідження писемних пам'яток засвідчує наявність у них діалектних особливостей української мови, починаючи з XI-XII ст., хоча ці давньоруські пам'ятки, фіксуючи багато українських діалектних фонетичних, граматичних і лексичних рис, ще “не дають ні чіткого уявлення про

народнорозмовну мову в різних регіонах протоукраїнських земель за часів Київської Русі, ні відомостей про місце і послідовність виникнення нових українських діалектних явищ на різних рівнях”⁶.

Отож, можемо стверджувати, що українська мова від початку свого формування вже була діалектологічно здиференційована. Звичайно, ці діалекти ще не виявляли значних розбіжностей, але характерні риси майбутніх українських діалектів уже визначились. Ще К.П.Михальчук вказував на генетичний зв’язок наріч української мови з племінними діалектами літописних племен. У період удільних князівств відособлені частини, як правило, тяжіли до одного центру, означуючи цим свою окрему землю. Серед цього розмаїття виділилось два сильніших центри племінного життя – Київщина та Галичина, які протиставлялися і в мовному плані, як два наріччя давньої української мови – північне та південне⁷. Деякі діалектні особливості південного наріччя знаходимо у Галицько-Волинському літописі. Щодо київських пам’яток, відображення у них діалектних рис цього періоду ми не маємо, але не тому, що їх там не було: київські писці були добре обізнані з книжною традицією і старанно уникали розмовних елементів, які могли існувати в їх оточенні⁸.

А.Ю.Кримський, визнаючи українську мову XI ст. як цілком окрему, виділяє у ній два наріччя – червоноруське і наддніпрянське (північні говірки визначались як прототип обох наріч)⁹. О.Колесса вважає, що головні групи українських говорів –північна і південна – започаткувалися вже в XI ст.¹⁰ М.Наконечний дотримується думки, що у XII – XIII ст. північне наріччя протиставлялося вже двом південним¹¹.

Г.П.Півторак у своїх дослідженнях відзначав, що протоукраїнська етномовна територія від самого початку її формування видається неоднорідною й виразно членується на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінних масиви: північний та південний. На думку вченого, на особливостях формування ранньої української діалектології істотно позначився той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території містилася в межах східної частини прабатьківщини слов’ян¹².

Дослідження пам’яток української мови доводять, що північні говори порівняно найменше відображені у писемних джерелах. Поліський діалектний тип української мови простежується у пам’ятках з XV (західнополіські говори) або з XVI ст. (середньополіські)¹³. На нашу думку, нові дослідження писемних

пам'яток дають змогу простежити вияви поліських говорів з XIV ст. Хоча А.Кримський вважав, що “Псалтырь 1397 г. писана тем же московским великороссом, диаконом Спиридоном, который написал Московское евангелие”¹⁴, В.В.Німчук у своїх дослідженнях Київського Псалтиря 1397 р. заперечує думки Кримського та інших дослідників. Грунтуючись на виявленому ним матеріалі, вчений проводить аналогію з іншими пам'ятками (як українськими, так і російськими) і, врахувавши свідчення сучасних поліських говорів, дійшов до висновку, що ця пам'ятка писана вихідцем з північноукраїнських територій, менш вірогідно – з південнобілоруських. Той же науковець вважає пам'яткою північноукраїнського наріччя і берестяну грамоту (прибл. XII ст.), знайдену під час розкопок старожитнього Звенигорода¹⁵. Проте ці питання потребують ще додаткових досліджень.

Можна лише припустити, з якого часу формується північноукраїнський діалектний тип, але те, що дає про себе виразно знати вже в пам'ятках кінця XIV ст., на думку дослідників, напевно існувало в живій мові вже на початку цього століття, якщо не раніше, бо між періодом появи діалектної риси та її першою фіксацією на письмі минало щонайменше століття, а в деяких випадках і кілька століть¹⁶.

Опираючись на значний фактичний матеріал, К.П.Михальчук у праці “Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с говорами Галичины” (1877) здійснив розгорнуту класифікацію українських говорів, виділив три наріччя – українське, поліське і червоноруське, враховуючи не лише діалектні, але й загальні етнографічні ознаки українського народу, детально схарактеризував їх фонетичні та морфологічні ознаки¹⁷. Цей поділ заперечив О.Соболевський. На основі фонологічних факторів – рефлексії давніх фонем /e/ і /o/ в нових закритих складах – він обґрунтував поділ українських діалектів на дві групи: північну й південну¹⁸. Згодом до цієї думки О.Соболевського приєднався К.Михальчук. Московська діалектологічна комісія також визначала північну та південну групи української мови, але безпідставно долучила ще й третю групу – угорську. Окрім того, класифікація була зроблена на матеріалі без належної перевірки свідчень і поданий у викладі за традиційною московською орфографією, що послаблювало її наукову вартість¹⁹. Двокомпонентний поділ (на північне та південне наріччя) української мови підтримав О.О.Шахматов, змінюючи лише погляди

на племінний склад цих наріч у давній період²⁰. Вс.Ганцов щодо походження українського континууму вважав, що з-поміж груп нинішніх українських говорів вирізняються дві старожитні, або архаїчні – північна і південно-західна, які зберігають свій давній діалектний тип, а також ряд перехідних говорів: на північному заході – на північній основі - та на північному сході – і на північній, і на південно-західній основі (говори південно-східні – явище пізньої формації (XVI - XVIIIст.))²¹.

У тридцять років ХХ ст. у своїй програмі з української діалектології М.Наконечний на XV – XVI ст. виділяє дві групи говорів – північно-східну та південно-західну, а з XVI - XVIIIст. до них долучається ще південно-східна група, що постала через нашарування південноговіркових верств на північноукраїнську основу автохтонного населення південної частини колишньої Сіверщини, Полянської землі та інших суміжних районів північної України²². Згодом поділ М.Наконечного підтримав І.Г.Матвіяс, також зауважуючи, що південно-східне наріччя сформувалося дещо пізніше на основі давніших середньонаддніпряньських говірок, пов'язаних з говорами північного наріччя. Про їх генетичний зв'язок свідчать явища, які фіксуються в північній частині середньонаддніпряньських говорів²³.

Залежно від тих чи інших пріоритетів, яким віддавали перевагу дослідники, вносились деякі корективи у класифікацію українських наріч. Так, І.Зілинський, підтримуючи двокомпонентну систему поділу мови, “на підставі відмінних рефлексів старих *o*, *e* в нових закритих складах і в праслов'янському *ě* в позиції під наголосом і без наголосу” виділяє північне та південне наріччя²⁴, хоча у ранніх своїх роботах він ділив українську мову на південно-східну та північно-західну групу говорів, споріднюючи (як і О.Шахматов) говори Галичини з говорами Полісся. Останню думку підтримав О.Колесса, який поєднання в одну групу північних і західних говірок визнає доцільним, зважаючи на значний вплив екстралінгвістичних чинників. Як пише автор, “ці території не змінювали протягом довгого ряду століть свого корінного населення і, з одного боку, переховали старинні прикмети мови поселених там давніх племінних груп, а з другого боку – далекі від головних шляхів, віддалені горами чи багнами оселі сприяли витворенню цілої сіті діалектно відмінних говорів та говірок”²⁵.

Ф.Т.Жилко, за свідченнями пам'яток XIV – XV ст., виділяє вже на цей період три діалектні типи української мови: північний, південно-західний та південно-східний²⁶. Пізніше, за матеріалами АУМ та регіональних атласів, а також на основі монографічних досліджень, вчений визначає українську мову, як поєднання двох ареальних систем: 1) північної, що характеризується значною кількістю фонологічних ареальних елементів, і 2) південної, яка “виявляється ареальними системами південно-західної підгрупи діалектів і південно-східним діалектом”²⁷. Поділ на дві діалектні групи ґрунтується на прослідках, що відображають у мовній комунікації дві групи східнослов'янських племен.

І.Г.Матвіяс наполягає на трикомпонентному поділі українського мовного континууму. Зокрема, дослідник виділяє північно-східну (або північну), південно-західну та південно-східну групи українських говорів. Для останньої, на його думку, вихідним був середньонаддніпряньський говір, що сформувався у XII – XIV ст. шляхом нашарування південно-західних говорів на північну основу²⁸. В.В.Німчук робить спробу спростувати подібне твердження, вважаючи дискусійною аргументацію І.Матвіяса²⁹.

Трикомпонентний поділ української діалектної мови підтримав Г.П.Півторак, вважаючи північне й південно-західне наріччя української мови “архаїчними”, а південно-східне – новоутвореним, яке сформувалося протягом XVI - XVII ст.³⁰ Вчений також визначає генетичну спільність північноукраїнського й південно-західного білоруського діалектних масивів (подібну думку висловлював і російський дослідник Г.Хабургаєв³¹)

На жаль, стан розробки проблеми ареального поділу української мови залишається злободенним – досі не маємо чітких принципів, як і належної класифікації самого матеріалу. При визначенні меж одиниць діалектного членування враховуються як значущі, вагомі, так і вторинні, а то навіть випадкові явища. Тому спостерігаємо деяку строкатість і у визначенні ареальних систем української мови на сучасному етапі. Але, разом з тим, виявляємо одну сталу закономірність. Якщо трапляються певні вагання при класифікації окремих говірок південно-західного наріччя (розподіл їх між північним і південним або залучення їх до південно-західних, ÷è, çðàøðïð, виділення їх в окрему групу говорів тощо), то таких суперечностей не спостерігається при виділенні північноукраїнського наріччя. Всі дослідники одноставно виділяють північноукраїнське

наріччя як самостійне, цілісне, тим часом, особна позиція А.Кримського потребує обґрунтування фактологічних свідчень з огляду на умова формування їх історичної підоснови.

¹Филин Ф.П. Очерк истории русского языка до XIVст. // Ленинградский государственный педагогический институт им. Н.И.Герцена. Учёные записки. – Л., 1940. – Т.27. – С. 83. ²Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка. – Воронеж, 1866. – С. 138. ³Потебня А.А. Отзыв о сочинении А.Соболевского “Очерки из истории русского языка” – СПб, 1896. – С. 2. ⁴Шахматов А.А. Очерки древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. – СПб, 1915. – Вып. 11. – С. 34-35. ⁵Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 43 – 82, 143-153. ⁶Півторак Г.П. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 272. ⁷Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с говорами Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / Под ред. П.Чубинского. - Пб, 1877. – Т. 7.– Вып. 2.– С. 452-454. ⁸Ягич И.В. Отчёт о присуждении Ломоносов. премии в 1883 году // Сборник Отделения русского языка и словесности император. Академии Наук. – СПб, 1884. – Т.33. – С. 98-99. ⁹Кримський А.Ю. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // О.Шахматов, А.Кримський Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII ст. - К., 1924. – С. 90-91. ¹⁰Колесса О. Погляд на історію української мови. – Прага, 1924. – С. 22-23. ¹¹Наконечний М.Ф. Програма з української діалектології для філологічних факультетів університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів. – К., 1941. – С. 97 – 98. ¹²Півторак Г.П. Назв. праця. – С. 272-273. ¹³Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – Вип. 9. – С. 11. ¹⁴Кримський А.Е. Филология и погодинская гипотеза // Кримський А. Твори в 5-ти томах. – К., 1973. – Т. 3. – С. 91. ¹⁵Див.: Німчук В.В. Берестянці грамоти в Україні // Мовознавство – 1992 – №6. – С. 11-14; Німчук В.В. Київський Псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 218-230. ¹⁶Ягич И.В. Назв. праця. – С. 99. ¹⁷Михальчук К.П. Назв. праця. – С. 454 – 513. ¹⁸Соболевский А.И. Очерк русской диалектологии. Вып. 3. Малорусское наречие // Живая старина. – 1892. – Вып. 4. – С. 3 – 61. ¹⁹Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением Очерка русской диалектологии // Труды Московской диалектологической комиссии. – М., 1915. – Вып. 5. – С.1 –130. ²⁰Шахматов А.А. Назв. праця. – С. 55-56. Ганцов В. Діалектологічна диференціація українських говорів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. 4. – С. 10-11.

²²Наконечний М.Ф. До вивчення історичного розвитку фонологічної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей... – Х., 1959. – С. 4 – 8. ²³Матвіяс І.Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1983. - № 1. – С. 57-59. ²⁴Зілінський І. Карта українських говорів. – Варшава, 1933. – С. 3. ²⁵Колесса О. Назв. праця. – С. 22. ²⁶Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – Вип. 9. – С. 14. ²⁷Жилко Ф.Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. - № 4. – С. 21. ²⁸Матвіяс І.Г. Назв. праця. – С. 57. ²⁹Німчук В.В. Про походження українських діалектів // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 242 – 244. ³⁰Півторак Г.П. Назв. праця. – С. 273-274. ³¹Хабургаєв Г.А. Етнонимія “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза”. – М., 1979. – С. 63.

Білан Н.І., асп.

ЗАПОВІТИ В КОЛІ ПАМ'ЯТОК АКТОВОЇ ПИСЕМНОСТІ XVI - XVIII СТ.

У XVI - 1 половині XVII ст. книжна українська мова поруч із старобілоруською значно розширює свої функції, у зв'язку з великим суспільним її авторитетом, усе виразніше виявляючи місцеві говіркові риси. Від цього періоду до нас дійшли не лише окремі ділові документи, але й численні актові книги гродських (замкових) урядів, міських ратуш та козацьких канцелярій і судочинства. Спорадичне залучення народнорозмовних елементів відбувається в полемічному, ораторсько-проповідницькому, художньому письменстві, в літописанні, проте найвиразніше дається взнаки в актовій писемності.

Інтенсивне літературне використання народної мови в XVI ст. відзначив й І.Я.Франко. Він вважав другу половину XVI - першу половину XVII ст. “порою, в котрій у нас народилася і почала розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література”¹. У “простій мові” кінця XVII - XVIII ст. простежуються сліди впливу народнорозмовної стихії на літературно-книжну мову.

У ділових пам'ятках характер, повнота закріплення живого народного мовлення визначається переважно типом документа. Становлення ділового стилю староукраїнської літературно-писемної мови ґрунтувалося на тривалій історичній традиції. Поступово формувалася усталений “каркас” типових форм офіційного